

ZWEVENDE OF GEËMANCIPEERDE KIEZERS?

W. van der Brug¹

1. Inleiding

Zowel in Nederland als in andere West-Europese landen zijn verkiezingsresultaten in toenemende mate aan schommelingen onderhevig. Tabel 1 laat zien hoe groot de veranderingen zijn in de steun die Nederlandse partijen hebben gekregen bij elk van de Tweede-Kamerverkiezingen tussen 1986 en 2003. Ten opzichte van 1986 is het CDA in 1998 bijna gehalveerd (van 34,6% naar 18,4%), om zich in 2002 weer enorm te herstellen en met afstand de grootste partij te worden. De PvdA haalde in 2002 minder dan de helft van het stemmenpercentage van 1986, maar verdubbelde vervolgens weer bijna in 2003. De schommelingen in het electoraat van de VVD zijn iets minder heftig dan die van CDA en PvdA, maar het verlies in 2002 (van 24,7% naar 15,4%) is toch zeer fors te noemen. Het meest opvallende aan de verkiezingsuitslag van 2002 was uiteraard de enorme winst van de LPF, de door W.S.P (Pim) Fortuyn opgerichte beweging. Deze slechts drie maanden oude partij kwam in mei met 17,0% van de stemmen de Kamer binnen, een unicum in de Nederlandse parlementaire geschiedenis.

Deze grote schommelingen in kiezersvoorkeuren hebben geleid tot bezorgde commentaren in kranten over de ‘zwevende kiezer’. De suggestie in deze commentaren is dat er bij veel burgers sprake is van een hoge mate van doelloosheid en van een zeker gebrek aan eigen afwegingen. Zo stelt de socioloog K. Schuyt aan de vooravond van de verkiezingen van 2003: “De Nederlandse kiezers lijken wel stuifzand. Ze waaïen, met het geringste zuchtje wind, alle kanten op.”² Deze observatie is niet nieuw. Naar aanleiding van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 sprak de opinie-onderzoeker M. de Hond reeds van de ‘zwevende kiezers’, wier afnemende trouw aan één enkele partij ertoe zou leiden dat zij van de ene naar de andere partij kunnen ‘springen’ zonder zich daarbij te houden aan de oude links-rechtstegenstelling.³ De Hond sprak op basis daarvan de verwachting uit dat verkiezingsuitslagen steeds grotere veranderingen zullen vertonen; een voorspelling die uitgekomen lijkt te zijn.

Tabel 1. Uitslagen Tweede-Kamerverkiezingen 1986-2003 (percentages van aantal geldige stemmen)

	1986	1989	1994	1998	2002	2003
CDA	34,6	35,3	22,2	18,4	27,9	28,6
PvdA	33,3	31,9	24,0	29,0	15,1	27,3
VVD	17,4	14,6	20,0	24,7	15,4	17,9
SP	0,4	0,4	1,3	3,5	5,9	6,3
LPF					17,0	5,7
GroenLinks*)	3,3	4,1	3,5	7,3	7,0	5,1
D66	6,1	7,9	15,5	9,0	5,1	4,1
ChristenUnie**)	1,9	2,2	3,1	3,3	2,5	2,1
SGP	1,7	1,9	1,7	1,8	1,7	1,6
LN					1,6	0,5
CP/CD	0,4	0,9	2,5	0,6		
AOV/Unie 55+			4,5	0,5		

*) Voor 1986 het totaal van de stemmen op CPN, PSP, PPR, en EVP.

***) Voor 1986-1998 het totaal van de stemmen op GPV en RPF.

Het doel van deze bijdrage is de veranderingen in partijkeuze bij de verkiezingen van 2002 en 2003 nader te analyseren. Als het waar is politieke keuzes sterk door modegrillen worden bepaald, dan zou dit zichtbaar moeten worden in de wijze waarop partijvoorkeuren en partijkeuzes veranderen.⁴ We zouden met name moeten vinden dat er weinig structuur zit in de concurrentie tussen partijen. Het beeld van een zwevende kiezer is immers een beeld van een kiezer die “het niet meer zo goed weet”, die weinig houvast heeft en daarom dan eens op de ene partij stemt en dan weer op de andere. Zo’n kiezer kan dus meerdere partijen overwegen met heel verschillende ideologische profielen. Om na te gaan in welke mate dit beeld juist is, zal hieronder een beschrijving worden gegeven van de veranderingen in stemintenties en van partijvoorkeuren in 2002 en 2003, en worden ingegaan op de vraag welke partijen met elkaar om de kiezersgunst concurreren.

2. Verandering in partijkeuze

Regelmatig worden in de media resultaten bekend gemaakt van opiniepeilingen die laten zien dat “als er nu verkiezingen zouden worden gehouden”, partij A zoveel zetels zou winnen en partij B zoveel zetels zou verliezen. Hoewel deze peilingen uiteraard wel iets zeggen over trends op geaggregeerd niveau in de populariteit van partijen, bieden zij geen beeld van de wijze waarop partijen met elkaar concurreren. In de eerste plaats geven de geaggregeerde cijfers geen beeld van de individuele

veranderingen. Als partij A verliest en partij C wint, dan betekent dat immers niet dat de voormalige kiezers op partij A nu op partij C stemmen. Het kan immers zijn dat partij A verliest aan partij B, terwijl partij B verliest aan partij C. Als partij B het verlies aan partij C compenseert met de winst op A, kan partij B stabiel blijven.

In de tweede plaats is er in periodes waarin er geen verkiezingen aanstaande zijn, altijd een grote groep mensen die zegt “het nog niet te weten”. Als deze groep een dwarsdoorsnede van het electoraat zou zijn, dan zou dit voor de fictieve zetelverdeling irrelevant zijn. Het blijkt echter dat onder de potentiële aanhangers van partijen die toch al aan de verliezende hand zijn, er altijd betrekkelijk veel kiezers uit deze groep zitten. Wanneer de verkiezingen nabij zijn, dan kan een relatief groot deel van deze groep besluiten toch maar “naar het oude nest terug te keren”, waardoor het verlies van partijen bij verkiezingen (en dus ook de winst van anderen) vaak minder groot is dan het zich in de peilingen aanvankelijk liet aanzien.

Om een goed beeld te krijgen van kiezerswisselingen op individueel niveau, hebben we paneldata nodig waarbij dezelfde respondenten op verschillende momenten zijn geïnterviewd. Voor dit doel is het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) van 2002 en van 2003 uitstekend geschikt. Het NKO 2002 bestaat uit een kortlopend panel met *face-to-face* interviews vlak vóór en direct na de verkiezingen van 15 mei. In de eerste golf (serie interviews) zijn 1.908 respondenten bereikt, waarvan er 1.574 (82,5%) na de verkiezingen opnieuw geïnterviewd zijn. Het NKO 2003 bestaat uit twee delen. Het ene deel is een ‘verse steekproef’ en het tweede deel bestaat uit de respondenten die in het kader van het NKO 2002 twee keer zijn geïnterviewd. Dit tweede deel van het NKO 2003 zal hier worden gebruikt. Van de 1.574 respondenten die deelnamen aan de tweede golf van het NKO 2002, zijn er 1.295 voor een derde keer geïnterviewd vlak na de verkiezingen van 22 januari 2003.

De NKO’s van 2002 en 2003 bevatten dus een prachtige mogelijkheid om de veranderingen in partijkeuzes over een langere periode te bezien. In de eerste golf van het NKO 2002 is gevraagd wat men in 1998 gestemd heeft en wat men van plan was te gaan stemmen in mei 2002. In de volgende golf (na de verkiezingen van mei 2002) is gevraagd wat men toen heeft gestemd. In de derde golf is uiteraard weer gevraagd wat men in januari 2003 heeft gestemd. Deze gegevens stellen ons dus in staat om veranderingen in partijkeuze vast te stellen voor drie periodes:

- tussen mei 1998 en april 2002 (vóór de moord op Fortuyn)
- tussen april 2002 (vóór de moord op Fortuyn) en de verkiezingen van 15 mei 2002
- tussen de verkiezingen van mei 2002 en die van januari 2003.

Voor het beschrijven van de veranderingen in partijkeuzes is een wegingsvariabele gebruikt. Door toepassing van deze weging is de verdeling van partijkeuzes in de verkiezingen van 2002 (zoals gemeten in de tweede golf van het NKO 2002) gelijk aan de verkiezingsuitslag van 2002. Vanwege partiële non-respons en het afhaken van deelnemers tussen iedere golf is het aantal respondenten in elke tabel verschillend.⁵

De eerste periode waarover de NKO's van 2002 en 2003 veranderingen kunnen beschrijven, is die tussen 1998 en 2002 (vóór de moord op Fortuyn). Deze veranderingen staan weergegeven in tabel 2. In de kolommen van deze tabel staat op welke partij men in 1998 (volgens de eigen herinnering) heeft gestemd en in de rijen is aangegeven op welke partij men van plan was te stemmen kort vóór de verkiezingen van 2002. Tabel 2 laat zien dat de drie paarse coalitiepartijen er slecht in slaagden hun kiezers van 1998 vast te houden. Minder dan de helft van de kiezers die in 1998 op één van de paarse partijen stemden, gaf in het voorjaar van 2002 aan van plan te zijn dat weer te doen. Het grootste virtuele verlies zit bij alle partijen in de grote groep twijfelaars. De PvdA en D66 verloren daarnaast stemmen aan vrijwel alle partijen, maar aan geen enkele partij echt veel. De VVD verliest op dat moment vooral aanhang aan de LPF.

Een ander opmerkelijk gegeven uit tabel 2 is dat het CDA ruim vóór de verkiezingen al op grote winst stond, hetgeen toentertijd niet duidelijk uit de peilingen naar voren kwam. Mede vanwege enkele ongelukkige uitlatingen van een woordvoerder van bureau Intomart op de voorpagina van *de Volkskrant* op 6 mei (de dag van de moord op Fortuyn), is ten onrechte het beeld ontstaan dat de LPF op dat moment de grootste partij was.⁶ Tabel 2 laat zien dat dit onjuist is: vlak vóór de moord op Fortuyn was het CDA duidelijk de grootste partij en de LPF stond virtueel vlak achter de PvdA en de VVD. Dit beeld wordt ondersteund door Nipodata uit het weekeinde van 4 en 5 mei. Uit de gewogen enquêtegegevens van het Nipo blijkt dat in het weekeinde vóór de moord het CDA op 25% stond (van degenen die hun keuze al hadden bepaald), de PvdA op 17%, de LPF op 16% en de VVD op 15%.⁷ Met name vanwege de stormachtige opkomst van de LPF hadden alle enquêtebureaus problemen met de ontwikkeling van een goede wegingsvariabele.⁸

Het succes van het CDA in 2002 komt voort uit het goed vasthouden van de eigen electorale aanhang, het afsnoepen van kiezers bij alle partijen (behalve GroenLinks en SP) en – opmerkelijk genoeg – bij de groep kiezers die in 1998 niet stemden. Onder deze groep voormalige niet-stemmers is de LPF echter favoriet. Maar de grootste winst van de partij van Fortuyn komt toch voort uit voormalige stemmers op andere partijen en dan met name de VVD.

Tabel 2. Stemgedrag (volgens eigen herinnering) in 1998 en voorgenomen stemgedrag in 2002 (gemeten in april 2002)

		stemgedrag 1998												
		SP	GL	PvdA	D66	CDA	VVD	CU	SGP	overig	niet opgekomen	niet gerechtigd	totaal	
Voorgenomen stemgedrag 2002	SP	56,3%	8,1	2,7	4,2	0,9	0,5			9,5	2,9	11,8	4,3	
	GL	4,7	62,6	6,0	7,7	1,5	0,7	1,7		4,8	1,5	17,6	6,7	
	PvdA	1,6	2,0	50,1	10,7	0,3	0,7			4,8	3,6		13,4	
	D66	1,6	1,0	2,2	26,2	1,2	1,2				1,5		3,8	
	CDA	1,6	2,0	6,9	7,7	73,8	10,7	10,2		9,5	13,9	23,5	20,7	
	VVD		1,0	1,5	6,0	1,8	43,3				5,1	11,8	12,3	
	CU					1,5	0,2	67,8	6,7		1,5		2,9	
	SGP			0,2					3,4	90,0				1,7
	LN			0,2	2,4	0,6	2,1				23,8	2,9		1,4
	LPF	12,5	10,1	6,9	2,4	3,7	20,2	5,1		9,5	29,2	11,8		11,1
	overig			1,0	0,6	1,2	0,5	1,7		4,8	0,7			0,8
	weet nog niet	20,3	12,1	22,1	31,5	13,2	19,3	8,5	3,3	28,6	20,4	23,5		19,2
	gaat niet stemmen	1,6	1,0		0,6		0,5	1,7		4,8	16,8			1,7
Totaal % (N)		100 (64)	100 (99)	100 (403)	100 (168)	100 (325)	100 (420)	100 (59)	100 (30)	100 (21)	100 (137)	100 (17)	100 (1.743)	

Bron: NKO 2002

Een groot deel van het verlies van de gezamenlijke linkse partijen tekende zich in april 2002 al af. De gematigd linkse partijen PvdA en D66 verliezen stemmen aan alle kanten; bovendien is een zeer groot deel van de voormalige aanhang van deze partijen aan het twijfelen geslagen. De percentages in tabel 2 laten veranderingen zien in de voorgenomen partijkeuze vóór de moord op Fortuyn op 6 mei. Als reactie op deze moord besloten de verschillende partijen hun verkiezingscampagnes te staken, ondanks het feit dat het kabinet-Kok de verkiezingen gewoon liet doorgaan. Sommigen vreesden dat veel kiezers hun stembiljet als condoleance zouden gebruiken, zodat de LPF door de moord meer stemmen zou trekken dan anders het geval zou zijn geweest. Anderen beweerden dat potentiële LPF kiezers juist nu hun ‘geloof in het democratisch proces’ helemaal zouden verliezen en om die reden niet zouden gaan stemmen. Naast eventuele effecten van de moord op de electorale kansen van de LPF, kwamen de linkse partijen ook in een lastige positie terecht. Zij werden ervan beschuldigd indirect medeverantwoordelijk te zijn voor de moord, maar vanwege het spreekverbod dat de partijen zichzelf min of meer hadden opgelegd konden zij zich moeilijk verweren tegen deze aantijgingen. Vanwege de turbulente ontwikkelingen kunnen we aldus verwachten dat er zich in de laatste week vóór de verkiezingen nog grote veranderingen in partijkeuze hebben voorgedaan.

Tabel 3 laat zien hoe de partijkeuzen veranderd zijn in de laatste periode in de aanloop naar de verkiezingen van 2002. In de kolommen van deze tabel is de voorgenomen partijkeuze vóór de moord op Fortuyn weergegeven; in de rijen staat de uiteindelijke partijkeuze op 15 mei 2002.

De belangrijkste conclusie uit tabel 3 is dat er onder diegenen die hun partijkeuze vóór de moord op Fortuyn al gemaakt hadden, na de moord niet meer zo veel veranderde. SP en GroenLinks verliezen nog wat stemmen aan de PvdA, hetgeen gebruikelijk is onder pragmatisch-linkse kiezers.⁹ De PvdA verliest weer wat aan het CDA, maar dat is ook niet al te veel. Het CDA houdt zijn kiezers het beste vast en sprokkelt er hier en daar nog wat bij (vooral van ChristenUnie en VVD). De VVD wint er nauwelijks iets bij in de laatste periode, maar verliest nog een klein deel van haar aanhang aan het CDA en de LPF. De LPF ten slotte verliest wat kiezers aan CDA en VVD (maar niet zo veel) en wint weer wat van de VVD. Voor zover zich veranderingen voordoen in deze periode is dat vooral tussen partijen die ideologisch verwant zijn.

De belangrijkste veranderingen in de laatste periode doen zich echter niet voor bij de kiezers die al eerder hun partijkeuze hebben aangegeven, maar bij de aarzelende kiezers (die zeiden “het nog niet te weten”). Deze groep, waarin zij die in 1998 SP, PvdA of D66 stemden oververtegenwoordigd zijn (zie tabel 2), stemde vooral CDA, VVD en LPF.

Tabel 3. *Voorgenomen stemgedrag in 2002 (gemeten in april) en het feitelijk stemgedrag in mei 2002*

		voorgenomen stemgedrag in april 2002														
		SP	GL	PvdA	D66	CDA	VVD	CU	SGP	LN	LPF	overig	weet nog niet	gaat niet stemmen	totaal	
Stemgedrag in 2002	SP	80,3%	7,8	2,0		1,0	0,5				1,1		6,3	6,9	5,7	
	GL		69,9	3,0	1,8		0,5			4,3			7,6		6,8	
	PvdA	11,5	9,7	81,0	3,6	0,7			4,2		0,5	6,3	13,2	3,4	14,8	
	D66	1,6	3,9	2,0	76,4	0,3	1,1						6,9		4,9	
	CDA	1,6	4,9	4,5	3,6	92,5	6,5	26,8		17,4	4,9	12,5	24,7	13,8	27,2	
	VVD	1,6	1,0	1,0	5,5	1,3	81,2			4,3	3,8	6,3	20,1		15,2	
	CU					1,0		70,7					6,3	1,3	3,4	2,5
	SGP							2,4	95,8					,3		1,6
	LN			1,0		,7	2,2			47,8	1,1	12,5	,7			1,6
	LPF	3,3	2,9	2,5	3,6	1,6	7,0			26,1	86,9		16,8	17,2	16,4	
	overig			1,5									50,0	1,0		0,9
niet gestemd			1,5	5,5	1,0	1,1					1,6	6,3	1,3	55,2	2,3	
Totaal % (N)		100 (61)	100 (103)	100 (200)	100 (55)	100 (306)	100 (186)	100 (41)	100 (24)	100 (23)	100 (183)	100 (16)	100 (304)	100 (29)	100 (1.531)	

Bron: NKO 2002

Zoals bekend ging het na de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002 snel bergafwaarts met de LPF en leidden interne conflicten binnen die partij tot de val van het kabinet-Balkenende in oktober (zie voor een uitgebreide beschrijving in de Kroniek van dit Jaarboek). In de daaropvolgende kamerverkiezingen van 2003 herstelde de PvdA zich opmerkelijk snel van haar zware nederlaag in 2002. De simpelste duiding van deze schommelingen is dat de 'arrogante' PvdA in 2002 een groot deel van de aanhang verloor aan de 'charismatische' Fortuyn, en dat zij deze kiezers in 2003 weer naar zich toetrok met de 'charmante' W.J. Bos als lijsttrekker.

Tabel 4 laat zien dat het niet zo gegaan is. Nog sterker dan in 2002 doen kiezersverschuivingen zich vooral voor tussen partijen die op de links-rechtsdimensie ideologisch dicht bij elkaar staan.¹⁰ Ongeveer eenderde van de LPF-kiezers uit 2002 stemde in 2003 voor de tweede maal op deze partij. Bijna de helft ging echter naar het CDA of de VVD en de overgebleven 18% verdeelde zich over de overige partijen. Onder de respondenten van het NKO 2003 is de groep niet-stemmers te klein om over veranderingen onder deze groep geldige uitspraken te kunnen doen. De winst van de PvdA ging vooral ten koste van de andere linkse partijen SP, GroenLinks en D66. Verder wisten de sociaal-democraten nog wat kiezers uit het politieke midden bij het CDA weg te trekken. Het CDA won op zijn beurt weer wat kiezers van de VVD, waardoor de liberalen op het eerste gezicht relatief weinig leken te profiteren van de teloorgang van de LPF.

De conclusie kan luiden dat het beeld dat LPF-kiezers vooral teleurgestelde PvdA-ers zijn, onjuist is. De tabellen 2 en 3 laten zien dat de LPF in 2002 vooral een concurrent van de VVD was en tabel 4 geeft aan dat vooral de VVD profiteerde van het verlies van de LPF in 2003. De opkomst van de LPF heeft echter wel degelijk bijgedragen aan het historische verlies van de gezamenlijke linkse partijen in 2002. Hoewel de VVD veel meer verloor aan de LPF dan de linkse partijen, snoopte de LPF ook van elk van de linkse partijen een deel van de aanhang uit 1998 weg. Een schatting op basis van de NKO-gegevens laat zien dat van de 26 LPF zetels er zeven of acht afkomstig waren van de voormalige aanhang van de vier gezamenlijke linkse partijen, circa vijf van voormalige niet-stemmers, twee of drie van het CDA, en tien of elf van de VVD. Daarnaast verloren de gematigde linkse partijen PvdA en D66 nog een belangrijk deel van hun voormalige aanhang aan het CDA (zo'n acht à negen zetels) en twee of drie zetels aan de VVD.¹¹ De rest van het verlies van links in 2002 wordt veroorzaakt door het feit dat een deel van de voormalige kiezers in 2002 thuisblijft en door het verlies van een zetel aan Leefbaar Nederland.

		stemgedrag in 2002													
		SP	GL	PvdA	D66	CDA	VVD	CU	SGP	LN	LPF	overig	heeft niet gestemd	totaal	
Stemge- drag in 2003	SP	57,1	9,0	2,1	3,0	1,2	1,1	6,9			1,4		10,5	5,7	
	GL	5,2	48,3	1,6	6,0	2,0				8,3				4,9	
	PvdA	18,2	32,6	89,9	32,8	8,9	4,3			16,7	7,6		23,7	23,5	
	D66	7,8	4,5	2,1	47,8	1,2	5,3			8,3	2,4		2,6	5,3	
	CDA	2,6	2,2	3,2	4,5	77,8	10,1	17,2		8,3	19,4	50,0	13,2	27,9	
	VVD	3,9	1,1		4,5	3,5	75,0			16,7	25,6		5,3	17,1	
	CU					1,4		75,9	4,8		,9		2,6	2,4	
	SGP								90,5					1,5	
	LN				1,5	0,3				16,7					0,5
	LPF		1,1			1,4	1,6				37,0				6,8
	overig	1,3	1,1				0,5			8,3	2,8	50,0	2,6	1,2	
heeft niet gestemd	3,9		1,1		2,3	2,1		4,8	16,7	2,8		39,5	3,3		
Totaal % (N)		100 (77)	100 (89)	100 (188)	100 (67)	100 (347)	100 (188)	100 (29)	100 (21)	100 (24)	100 (211)	100 (6)	100 (38)	100 (1.235)	

Bron: NKO 2002-2003

De kiezersbeweging in 2003 was grotendeels tegengesteld aan die van 2002. De VVD verloor een zetel aan D66 en een aan de PvdA, het CDA raakte er circa drie aan de PvdA kwijt en een aan de andere linkse partijen. De LPF verloor er twee à drie aan de PvdA en een aan de andere linkse partijen. Het verlies van de LPF kwam echter grotendeels terecht bij de VVD (zeven à acht zetels) en het CDA (ongeveer zes zetels). Verder won links een van de twee zetels van Leefbaar Nederland. De overige vijf zetels winst van links waren waarschijnlijk voor een belangrijk deel afkomstig van diegenen die in 2002 niet stemden. Binnen de steekproef is de groep niet-stemmers echter te klein om geldige uitspraken mogelijk te maken (zie ook noot 5).

3. Partijconcurrentie

Ervan uitgaande dat kiezers op de partij stemmen die hun hoogste voorkeur heeft, bieden de tabellen 2, 3 en 4 inzicht in de veranderingen in deze *eerste* preferenties van kiezers. Veranderingen in eerste voorkeuren zeggen echter lang niet alles over de mate waarin verschillende partijen met elkaar concurreren. Ter illustratie kunnen we bijvoorbeeld kijken naar de situatie van de PvdA in april-mei 2002 (zie tabel 3). Deze partij verloor weinig kiezers aan andere partijen (die was ze immers al kwijt) en won alleen nog wat stemmen van de SP en van GroenLinks. Op basis van deze eerste voorkeuren lijkt het er aldus op dat de sociaal-democraten met vrijwel geen enkele partij sterk concurreerden. Dat is echter maar de vraag. Als de PvdA in 2002 voor veel kiezers een tweede keus was, dan was zij voor andere partijen wel degelijk een concurrent – zij het een weinig succesvolle. Electoraal succes wordt immers pas geboekt wanneer de partij voor veel kiezers (weer) van de tweede op de eerste plaats in de rangordening komt.

Bij de analyse van partijconcurrentie is het dus van belang ook te kijken naar de preferenties van kiezers voor partijen waarop ze niet hebben gestemd. Zeker wanneer iemand de tweede partij in zijn of haar rangordening bijna even aantrekkelijk vindt als de eerste, dan kunnen relatief kleine gebeurtenissen ertoe leiden dat de uiteindelijke keuze anders uitpakt. Als er veel burgers zijn voor wie de eerste en tweede keuze vrijwel even aantrekkelijk is, dan kunnen kleine veranderingen in voorkeuren voor partijen leiden tot grote veranderingen in verkiezingsuitslagen.¹² Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van een simpel voorbeeld van een partijstelsel met maar twee partijen (A en B). In tabel 5 staan aan de linkerkant de voorkeuren van vijf burgers voor deze twee partijen en de partijkeuze waar dit toe leidt. Aan de rechterkant staat vervolgens wat de consequenties zijn voor partijvoorkeuren en stemgedrag indien er een verkiezingsdebat plaatsvindt dat voor partij A heel

slecht is verlopen en waarin de lijsttrekker van partij B het heel goed doet. In dit hypothetische voorbeeld gaan we ervan uit dat ten gevolge van het verkiezingsdebat alle voorkeuren voor partij A afnemen met één punt en dat alle voorkeuren voor partij B toenemen met één punt.

Tabel 5. *Hypothetische effecten van een verkiezingsdebat dat zeer gunstig is verlopen voor partij B en zeer ongunstig voor partij A*)*

kiezer	voorkeuren en partijkeuze vóór het debat			voorkeuren en partijkeuze nà het debat		
	voorkeur partij A	voorkeur partij B	partij- keuze	voorkeur partij A	voorkeur partij B	partij- keuze
1	9	5	A	8	6	A
2	8	6	A	7	7	twijfe- lend
3	7	7	twijfe- lend	6	8	B
4	6	8	B	5	9	B
5	5	9	B	4	10	B

*) Ten gevolge van het debat zijn de voorkeuren voor partij A met één punt gedaald en de voorkeuren voor partij B met één punt gestegen.

Tabel 5 laat zien dat een gebeurtenis (in dit voorbeeld een debat) die bij alle burgers dezelfde gevolgen heeft voor partijvoorkeuren, slechts in twee gevallen (bij kiezers 2 en 3) leidt tot een mogelijke verandering in partijkeuze. Als men alleen naar de verandering in partijkeuze zou kijken, dan zou men geen beeld kunnen krijgen van de mate van concurrentie tussen partijen, omdat men immers niet weet hoeveel kiezers er zijn van het type 1, 2, 3, 4 of 5. Als er veel kiezers zijn van het type kiezer 3, dan kunnen kleine gebeurtenissen grote electorale consequenties hebben. Om goed inzicht te verkrijgen in de aard van een verandering tijdens campagneperiodes en in het karakter van de concurrentie tussen partijen, is het dus nodig de partijvoorkeuren in ogenschouw te nemen. Partijvoorkeuren – en met name de overlap tussen voorkeuren voor verschillende partijen – verschaffen inzicht in de wijze waarop partijen met elkaar concurreren en laten zien welke kiezers meer of minder gemakkelijk (tijdelijk) van partij kunnen wisselen.

Voor de analyse van partijconcurrentie is hier gebruik gemaakt van de zogeheten stemkansvraag, waarbij aan respondenten wordt gevraagd voor elk van de partijen aan te geven hoe groot de kans is dat ze “ooit op deze partij zullen stemmen”.¹³ Het woord ‘ooit’ is aan de vraagformulering toegevoegd om te voorkomen dat diegenen die al een keuze hebben gemaakt, bij alle overige partijen opgeven dat de kans minimaal

is dat ze er op zullen stemmen. Door toevoeging van het woord ‘ooit’ kunnen respondenten aangeven dat ze een partij electoraal aantrekkelijk vinden, ook als deze partij op de tweede of derde plaats komt in hun rangordening van voorkeuren. Respondenten beantwoorden de vraag met behulp van een tienpuntsschaal waarop ze (voor elk van de partijen) kunnen aangeven hoe groot ze de kans achten dat ze ooit op die partij zullen stemmen. Op deze schaal is 1 gelabeld als “ik zal zeker nooit op deze partij stemmen” en 10 als “ik zal vrijwel zeker wel eens op deze partij stemmen”.

De politicoloog J. Tillie heeft onder andere aangetoond dat deze enquêtevragen zeer geschikt zijn om een schatting te maken van de omvang van het electoraal potentieel van elke partij.¹⁴ Dat electoraal potentieel geeft als het ware het maximale aantal stemmen aan dat een partij onder de meest gunstige omstandigheden zou kunnen behalen. Zo’n situatie zou zich hypothetisch voordoen als iedereen die deze partij (redelijk) aantrekkelijk vindt er op zou stemmen, ofwel als de groep kiezers die tot dat potentieel behoren andere partijen volstrekt onaantrekkelijk vinden en deze partij dus geen enkele concurrentie ondervindt met betrekking tot de stemmen van deze specifieke groep kiezers. Tillie heeft laten zien dat partijen sterk verschillen in de omvang van hun electorale potentiëlen en in de mate waarin zij deze potentiëlen kunnen verzilveren. Een partij als de SGP had aan het einde van de jaren tachtig – de periode waarop Tillie’s data betrekking hebben – een klein potentieel. De kleine groep mensen die de deze partij een aantrekkelijke optie vonden, overwogen echter nauwelijks een stem op een andere partij, zodat de SGP haar potentieel vrijwel volledig wist te mobiliseren. D66 daarentegen had een heel groot potentieel: veel kiezers vonden een stem op deze partij een aantrekkelijke optie. Tegelijkertijd was D66 voor heel veel kiezers echter een tweede keus, zodat deze partij slechts een beperkt deel van haar potentiële electoraat mobiliseerde.

Er zijn verschillende manieren om de omvang van het electoraal potentieel vast te stellen. In dit onderzoek is het potentieel van elke partij berekend door de oorspronkelijke scores op de stemkansvariabelen (van 1 tot 10) te dichotomiseren.¹⁵ Scores van 1 tot 5 hebben op deze dichotomie de waarde 0 gekregen en scores van 6 tot 10 de waarde 1. Uiteraard is de keuze om deze dichotomie aan te brengen en de grens niet te leggen bij bijvoorbeeld 7 of hoger, tamelijk arbitrair. De overweging was dat een respondent die aan een partij een stemkans geeft van meer dan 5, daarmee te kennen geeft positief te staan ten aanzien van de gedachte eventueel een stem op een betreffende partij uit te brengen.

Het electoraal potentieel kan worden gebruikt voor het vaststellen van de mate van concurrentie tussen partijen. Naarmate de potentiëlen van twee partijen elkaar sterker overlappen, strijden zij immers meer om de stem van dezelfde groep kiezers. Voor partijen met een omvangrijk potentieel electoraat, waarvan dat potentieel sterk overlapt met dat van andere partijen, zijn verkiezingsuitslagen zeer onzeker. Aangezien zij sterk concurrerend zijn, valt er in campagne periodes voor hen veel te winnen maar ook veel te verliezen.

Voor de analyse van de partijconcurrentie is gebruik gemaakt van twee databestanden, die beide zijn verzameld door het Nipo in opdracht van de Universiteit van Amsterdam en *de Volkskrant*. Het ene bestand bevat gegevens van 860 respondenten uit het Nipo-telepanel, die op twee momenten zijn geïnterviewd. Het eerste interview is gehouden in het weekeinde van 4 en 5 mei 2002, in het weekeinde dus voorafgaande aan de moord op Fortuyn (op 6 mei). In deze interviews is voor elke partij die uiteindelijk in de Kamer zou komen (behalve de SGP) de ‘stemkansvraag’ gesteld. Verder bevat dit onderzoek nog de vraag “wat heeft u gestemd”, die direct in het weekeinde na de verkiezingen is gesteld. Om te voorkomen dat vertekeningen ontstaan door zelfselectie van respondenten zijn de data gewogen naar de verkiezingsuitslag. De data betreffende de kamerverkiezingen van 2003 zijn afkomstig uit een selectie van 855 respondenten uit het *capi@home*-bestand van het Nipo. Dit bestand bevat stemkansvragen die gemeten zijn op 10 en 11 januari 2003. Verder is onmiddellijk na de verkiezingen de vraag gesteld “wat heeft u gestemd”. Ook hier zijn de respondenten op basis van deze vraag gewogen naar de verkiezingsuitslag.

Tabel 6 laat in de eerste plaats zien hoe groot het electoraal potentieel was van elk van de partijen in het weekeinde vóór de moord op Fortuyn. De potentiëlen van PvdA, VVD en CDA ontlieden elkaar niet zo veel en ze waren behoorlijk groter dan het potentieel van de LPF. Zelfs GroenLinks had op dit moment een groter potentieel dan de LPF. De verschillen tussen de winnaars en de verliezers van de kamerverkiezingen van 2002 zijn veroorzaakt door de mate waarin men het potentieel wist te mobiliseren. GroenLinks, SP en D66 zijn daar traditioneel slecht in, maar in deze bijzondere verkiezingen slaagden ook de VVD en de PvdA er niet in om hun potentieel goed te gelde te maken. De grote winnaars – LPF en vooral het CDA – deden het veel beter.

Tabel 6. *Electoraal potentieel (EP) van partijen op 4 en 5 mei 2002, de concurrentie tussen partijen en demobilisatie van het electoraal potentieel*

	SP	GL	PvdA	D66	CDA	VVD	CU	LN	LPF
SP		0,465	0,365	0,391	0,124	0,189	0,272	0,317	0,208
GL	0,667		0,548	0,607	0,197	0,246	0,272	0,355	0,214
PvdA	0,609	0,640		0,613	0,224	0,289	0,202	0,325	0,174
D66	0,478	0,518	0,448		0,229	0,349	0,194	0,317	0,191
CDA	0,230	0,258	0,252	0,351		0,453	0,544	0,383	0,355
VVD	0,319	0,289	0,291	0,482	0,405		0,330	0,600	0,451
CU	0,203	0,141	0,091	0,118	0,216	0,147		0,174	0,127
LN	0,275	0,217	0,170	0,226	0,178	0,309	0,202		0,514
LPF	0,261	0,188	0,130	0,196	0,236	0,335	0,212	0,736	
EP (N)	0,160 (138)	0,229 (197)	0,267 (230)	0,196 (168)	0,301 (259)	0,270 (232)	0,121 (104)	0,140 (120)	0,200 (172)
% van EP gemobiliseerd in 2002	25,4%	22,7%	39,8%	20,8%	62,2%	38,8%	16,5%	5,8%	54,3%

Bron: Nipo-telepanel

N.B.: het getal 0,667 in de eerste kolom (SP) en tweede rij (GroenLinks) moet gelezen worden als: “van het electoraal potentieel van de SP (N=138) behoorde 66,7% eveneens tot het potentieel van GroenLinks”.

In commentaren is wel gesteld dat als Fortuyn niet zou zijn vermoord de LPF de grootste partij zou zijn geweest, zodat Fortuyn mogelijkwerwijs premier had kunnen worden. Dergelijke speculaties zijn uiteraard nooit echt toetsbaar, maar de gegevens in tabel 6 laten zien dat een dergelijk scenario zeer onwaarschijnlijk was. Gezien de uitgangspositie tien dagen vóór de verkiezingen, heeft de LPF op 15 mei 2002 een zeer goed verkiezingsresultaat geboekt. Eveneens kan worden vastgesteld dat het CDA er veruit het beste voorstond om de grootste partij te worden. De LPF heeft haar potentieel in hoge mate gemobiliseerd en heeft bovendien meer dan andere partijen kiezers naar zich toetrokken die tien dagen eerder nog niet tot het potentieel behoorden.¹⁶

Om na te gaan hoe de verschillende partijen met elkaar concurreerden, is in tabel 6 in elke kolom aangegeven welk deel van het potentieel van die partij ook behoorde tot het potentieel van elk van de andere partijen. De partijen zijn in tabel 6 geordend naar hun positie op de links-rechtsdimensie. Met uitzondering van de ChristenUnie geldt dat partijen vooral concurreren met hun ideologische burens. Binnen de cluster SP, GroenLinks, PvdA en D66 is de concurrentie zeer hoog. Het overgrote deel van de linkse kiezers vindt meer dan één van deze partijen electoraal aantrekkelijk en zal dus gemakkelijk wisselen tussen deze partijen. Aan de rechterzijde van het spectrum zien we een overeenkomstig beeld, hoewel de religieuze factor dit beeld iets minder helder maakt. VVD, CDA en LPF concurreren sterk met elkaar. Daarnaast is er relatief veel concurrentie tussen de twee liberale partijen VVD en D66 (meer dan op basis van hun links-rechtsposities kan worden verwacht) en tussen de twee religieuze partijen ChristenUnie en CDA. Vanwege de geringe omvang van de ChristenUnie is deze partij voor het CDA niet zo bedreigend, maar omgekeerd is dat wel het geval.

Ten slotte blijkt Leefbaar Nederland in 2002 een relatief omvangrijk electoraal potentieel te hebben gehad, dat voor een zeer groot deel samenviel met het potentieel van de LPF en de VVD. Deze kiezers hebben uiteindelijk massaal voor de LPF en de VVD gekozen, zodat Leefbaar Nederland slechts een fractie van zijn potentieel wist te mobiliseren. Op basis van de electorale potentiëlen was Leefbaar Nederland in principe de grootste (potentiële) concurrent van de LPF in 2002. Maar voor vrijwel alle potentiële LPF-kiezers bleek de LPF aantrekkelijker dan Leefbaar Nederland, dat een veel minder helder ideologisch profiel had.

Tabel 7. *Electoraal potentieel (EP) van partijen op 10 en 11 januari 2003, de concurrentie tussen partijen en de mobilisatie van het electoraal potentieel*

	SP	GL	PvdA	D66	CDA	VVD	CU	LN	LPF
SP		0,652	0,355	0,359	0,114	0,110	0,149	0,212	0,107
GL	0,634		0,373	0,438	0,158	0,115	0,213	0,364	0,107
PvdA	0,683	0,743		0,695	0,375	0,357	0,234	0,303	0,289
D66	0,324	0,407	0,326		0,202	0,268	0,128	0,273	0,205
CDA	0,214	0,305	0,366	0,420		0,603	0,745	0,485	0,554
VVD	0,159	0,171	0,268	0,427	0,463		0,277	0,515	0,530
CU	0,048	0,071	0,039	0,046	0,129	0,062		0,182	0,060
LN	0,048	0,086	0,036	0,069	0,059	0,081	0,128		0,298
LPF	0,062	0,064	0,086	0,131	0,169	0,211	0,106	0,758	
EP (N)	0,219 (145)	0,212 (140)	0,423 (280)	0,198 (131)	0,412 (272)	0,317 (210)	0,071 (47)	0,050 (33)	0,126 (83)
% van EP gemobi- liseerd in 2003	22,8%	15,7%	45,7%	18,6%	52,2%	42,8%	20,85%	2,9%	29,8%

Bron: Nipo-Capi@home

Wat was nu de situatie bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003? Tabel 7 laat zien dat in vergelijking met 2002 zowel het CDA als de PvdA een veel groter electoraal potentieel hadden, terwijl het potentieel van de LPF behoorlijk was verminderd en dat van Leefbaar Nederland vrijwel was gedecimeerd. Voor de goede orde is het van belang op te merken dat een electoraal potentieel niet op lange termijn stabiel hoeft te zijn. Het gaat om een schatting van de omvang van de groep kiezers die op een bepaald moment voldoende vertrouwen in een partij heeft om een stem op deze partij te kunnen overwegen. Nieuwe politieke gebeurtenissen kunnen er toe leiden dat iemand tot het potentieel van een partij toetreedt terwijl deze partij daarvoor nog niet als serieuze optie werd beschouwd, of dat iemand juist uit dat potentieel wegvalt.

Net als het jaar daarvoor was het CDA in 2003 het meest succesvol in het mobiliseren van zijn potentieel, waardoor de christen-democraten opnieuw de grootste partij werden. Ook de PvdA slaagde er erg goed in haar potentieel te mobiliseren, hetgeen vooral ten koste van de andere drie linkse partijen is gegaan. In 2003 was er vrij veel concurrentie tussen de PvdA en het CDA. Daarnaast concurreerden de sociaal-democraten sterk met de overige linkse partijen. Deze combinatie betekent dat de PvdA in een soort spagaat staat, waarbij het soms tijdelijk (al dan niet virtueel) veel stemmen kan winnen, maar ze ook gemakkelijk weer kan kwijtraken. Voor de VVD geldt dat als zij wil groeien, die kiezers bij het CDA moeten worden weggelokt. De LPF concurreert ter rechterzijde vooral met het CDA en de VVD. In dat opzicht is de positie van de LPF ten opzichte van de grotere rechtse partijen vergelijkbaar met de positie van SP en GroenLinks ten opzichte van de PvdA. In verkiezingen waarin de machtsvraag (welke partij wordt het grootst, wie mag straks de premier leveren) aan de orde is, zullen veel potentiële kiezers toch liever een pragmatische stem op een grotere partij uitbrengen.

4. Conclusie

In dit artikel is een analyse gemaakt van veranderingen in partijvoorkeuren van de Nederlandse kiezers tussen 1998 en 2003 en van de concurrentie tussen partijen. Daarbij is in de eerste plaats gekeken naar veranderingen in partijkeuze, maar ook naar voorkeuren voor partijen waarop men niet heeft gestemd. Er is betoogd dat het percentage stemmen dat een partij bij verkiezingen heeft behaald, slechts een beperkt beeld geeft van de steun voor die partij onder het electoraat. Vanuit het perspectief van de partijen is het stemmenaantal uiteraard het meest relevant voor de korte termijn, omdat bij verkiezingen de krachtsverhoudingen binnen het parlement voor een bepaalde periode worden vastgelegd. Niet alleen de invloed van partijen op de politieke en be-

stuurlijke besluitvormingsprocessen, maar ook de carrières van politici worden hierdoor bepaald. Partijen dienen zich echter te realiseren dat verkiezingsuitslagen weinig zeggen over de krachtsverhoudingen op de langere termijn, met name omdat er geen duidelijke trends zijn te ontwaren in de electorale schommelingen die zich vanaf de jaren tachtig hebben voorgedaan. Na het debacle rond de opvolging van CDA-leider R.F.M. Lubbers in 1994 werd het CDA door velen afgeschreven. Welnu, in 2002 wisten de christen-democraten zich in zeer korte tijd uit een tamelijk onzichtbare oppositierol op te werken tot de grootste partij van Nederland. Hoewel elke Nederlandse partij nog steeds kan rekenen op de stabiele steun van een vaste groep kiezers, bestaat het merendeel van het Nederlands electoraat uit mensen met een grote voorkeur voor meer dan één partij. De concurrentie tussen partijen is toegenomen en daarmee de onzekerheid voor partijen en politici.

De vaststelling dat het percentage stemmen dat een partij haalt bij verkiezingen lang niet alles zegt over de steun die zo'n partij heeft onder de bevolking, geldt in nog sterkere mate voor opiniepeilingen. Burgers die rond etenstijd worden opgebeld door een enquêteur met de vraag wat zij zouden stemmen als er nu verkiezingen zouden worden gehouden, antwoorden in veel gevallen dat ze dat (nog) niet weten. Hoewel dat hier niet onderzocht is, bevat de groep 'weet-niets' waarschijnlijk relatief veel potentiële aanhangers van partijen die het op dat moment niet zo goed doen. Peilingen overschatten daarmee waarschijnlijk de neergaande trends bij partijen die hun populariteit toch al zien dalen. Vanwege de toegenomen concurrentie tussen partijen en de daarmee gepaard gaande onzekerheid rond voorspellingen van verkiezingsuitslagen, kan geen enkele partij zich rijk rekenen wanneer deze goed staat in de peiling. Daartegenover staat dat partijen ook niet geheel hoeven te wanhoppen als het virtueel slecht met ze gaat.

De toegenomen onzekerheid rond verkiezingsuitslagen en de mate waarin kiezers wisselen van (eerste) partijvoorkeur heeft geleid tot bezorgde commentaren. De reeds aangehaalde Schuyt meende bijvoorbeeld dat "de vele keuzes die onze samenleving moet maken voor de nabije toekomst... worden versmald tot een keus voor de lijsttrekker met het meest mediagenieke gezicht".¹⁷ In 2002 werd de verkiezingsnederlaag van vooral de PvdA door velen geweten aan de 'kille en arrogante' uitstraling van lijsttrekker A.P.W. Melkert, terwijl de winst van de LPF op het conto werd geschreven van 'het charisma' van Fortuyn. Het herstel van de PvdA werd vervolgens weer in belangrijke mate toegedicht aan het optreden van Bos, die zo goed overkomt op televisie. Het probleem met dit soort ad hoc-verklaringen achteraf is echter dat ze veelal een tautologisch karakter hebben. Van een succesvol politicus wordt gezegd dat hij charisma heeft of goed overkomt in de media, terwijl een

onsuccesvol politicus nooit charismatisch zal worden genoemd. Toch valt moeilijk vol te houden dat (de electoraal weinig succesvolle) D66-lijsttrekker Th.C. de Graaf zo slecht overkomt op televisie of dat (de electoraal succesvolle) CDA-leider J.P. Balkenende uitzonderlijk mediageniek is.

De toegenomen instabiliteit in de verkiezingsuitslagen is uiteraard vanuit het perspectief van politieke partijen en zelfs vanuit het perspectief van een politiek systeem enigszins problematisch te noemen. We moeten echter oppassen met de conclusies die we hieraan verbinden ten aanzien van kiezers(gedrag). Vanuit een normatieve visie op de rol van de kiezer in een democratie is het wenselijk wanneer burgers meerdere opties open houden, het doen en laten van politici kritisch volgen en partijen afstraffen als men ontevreden over ze is. Dat Nederlandse kiezers dit in toenemende mate zijn gaan doen, kan dan ook vooral als een vorm van emancipatie van deze burgers worden beschouwd.

Wanneer partijen ideologisch en wat betreft hun opvattingen over beleid weinig van elkaar verschillen,¹⁸ dan zijn deze partijen voor burgers wier partijvoorkeur in belangrijke mate door deze ideologieën en beleidsplannen worden bepaald, ongeveer even aantrekkelijk. De analyses in deze bijdrage hebben laten zien dat burgers vooral aarzelen tussen partijen die ideologisch dicht bij elkaar staan. Dat kleine factoren in zo'n geval de definitieve doorslag geven zegt vooral iets over de geringe verschillen tussen partijen, maar niets over een gebrekkige of irrationele oordeelsvorming van burgers.

noten

¹ Ik dank Ph. van Praag voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

² K. Schuyt, 'Kiezers als stuifzand', in: *de Volkskrant*, 15 januari 2003.

³ M. de Hond, 'Het zwervende electoraat haalt de politiek overhoop', in: *het Parool*, 7 mei 1998.

⁴ In dit geval zouden we ook verwachten dat standpunten ten aanzien van politieke strijdpunten er weinig toe doen bij het bepalen van partijkeuzes. De tot nu toe verschenen studies over kiesgedrag bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 spreken dit grotendeels tegen, zie Ph. van Praag, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?', in: *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 96-116; en W. van der Brug, 'How the LPF fuelled discontent. Empirical tests of explanation of LPF support', in: *Acta Politica* 38 (2003), no.1, 89-106.

⁵ Vanwege uiteenlopende oorzaken (zoals selectieve deelname aan enquêtes, en de neiging tot het geven van sociaal wenselijke antwoorden)

verschilt de virtuele verkiezingsuitslag in steekproeven vaak enigszins van die in de populatie. Voor het merendeel van de analyses die wij willen uitvoeren is dit geen enkel probleem. Zolang zich niet al te weinig respondenten bevinden in de relevante categorieën van de variabelen die wij onderzoeken, kunnen we nog steeds samenhangen tussen variabelen schatten. Vooral als deze samenhangen sterk zijn, worden ze nauwelijks over- of onderschat door dergelijke verschillen in de verdeling van variabelen in steekproef en populatie. In het NKO 2002 en 2003 doet het enige probleem zich voor bij de groep niet-stemmers, doordat het panel uitzonderlijk weinig niet-stemmers in 2002 en 2003 bevat. Uiteraard kan dit gedeeltelijk komen door zelfselectie, omdat minder in politiek geïnteresseerde burgers minder snel geneigd zijn aan een enquête deel te nemen, of door de neiging op sociaal wenselijke wijze te antwoorden. Ongeveer 10% van de respondenten geeft echter aan in 1998 niet te hebben gestemd, zodat zelfselectie en sociale wenselijkheid waarschijnlijk slechts een deel van de verklaring vormen. Vermoedelijk hebben we dus ook te maken met een Hawthorn-effect (zie ook: R.J.J. Voogt, W.E. Saris en B. Niemöller, 'Non-response and the gulf between the public and the politicians', in: *Acta Politica* 33 (1998), 3, 250-280), hetgeen inhoudt dat mensen vanwege hun deelname aan een enquête over politieke onderwerpen sterker in politiek geïnteresseerd raken en meer geneigd zijn te gaan stemmen. Vanwege het feit dat het NKO 2002 slechts 2,3 % niet-stemmers had, is besloten deze groep niet te wegen. Dit betekent eigenlijk dat over de niet-stemmers in 2002 geen geldige uitspreken kunnen worden gedaan. Degenen van wie wel de partijkeuze bekend is, hebben een weging gekregen met een gemiddelde van 1 en een standaarddeviatie van 0,289. Als de partijkeuze in 2002 onbekend is, is de waarde 1 toegekend aan de wegingsvariabele.

⁶ 'Intomart peilt Fortuyn als leider van de grootste partij', in: *de Volkskrant*, 6 mei 2002. De woordvoerder van Intomart gaf aan dat de aanhang van Leefbaar Rotterdam in de Rotterdamse steekproef ernstig ondervertegenwoordigd was, waardoor zijn bureau het aantal stemmen voor Leefbaar Rotterdam bij de gemeenteraadsverkiezingen te laag had voorspeld. Vervolgens stelde hij dat de landelijke steekproef van Intomart mogelijk een even grote ondervertegenwoordiging van LPF-kiezers zou hebben als de Rotterdamse steekproef. Deze logica overtuigde allermindst, omdat niemand op dat moment kon weten of de landelijke steekproef van Intomart even problematisch was als de Rotterdamse. Hoe het ook zij, de bewering dat de LPF de grootste partij zou worden werd niet door de Intomart-data ondersteund.

⁷ De resultaten van de Nipo-gegevens zullen worden gepubliceerd in: W. van der Brug en C. van der Eijk, 'Welke effecten hadden de cam-

pagnes nu eigenlijk?’ In: K. Brants en P. van Praag, red., *Het lange jaar 2002* (werktitel), Amsterdam, nog te verschijnen.

⁸ Achteraf is het uiteraard vrij simpel om de steekproefgegevens te wegen naar de (dan bekende) verkiezingsuitslag: de trends in de populariteit van partijen laten zich post factum veel beter reconstrueren dan op het moment dat deze ontwikkelingen zich voordoen. Zie over de problemen bij het voorspellen van verkiezingsresultaten van nieuwe partijen ook M. de Hond, ‘Peilingen onderschatten aanhang Fortuyn’, in: *NRC Handelsblad*, 29 april 2002.

⁹ J. Tillie, *Party Utility and Voting Behavior*, Amsterdam, 1995

¹⁰ De links-rechtsoriëntatie is echter niet de enige factor die er toe doet, want er zijn vrijwel geen kiezers die wisselen tussen Leefbaar Nederland of LPF aan de ene kant en SGP of ChristenUnie aan de andere kant. Dit is in overeenstemming met eerdere analyses waaruit bleek dat de LPF het slecht deed onder regelmatige kerkgangers; zie Van der Brug, ‘How the LPF fuelled discontent’.

¹¹ De betreffende gegevens zijn niet uit de tabellen 2 en 3 af te lezen. Tabel 2 laat de veranderingen zien in tussen 1998 en april 2002. Toen waren veel voormalige PvdA- en D66-kiezers aan het twijfelen geslagen. Een belangrijk deel daarvan stemde uiteindelijk niet, of stemde op het CDA en een deel op de LPF (tabel 3).

¹² Op 23 mei 2002 presenteerde ik op het Politicologenetmaal een eerste analyse van de uitslagen van de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 onder de titel *Zo gewonnen, zo geronnen*, gedeeltelijk op basis van vergelijkbare analyses als in dit artikel zijn gepresenteerd. Uit deze analyses bleek dat het verlies van de PvdA in het percentage stemmen in geen enkele verhouding stond tot de daling in voorkeuren voor die partij. Bij heel veel kiezers was de PvdA door een kleine daling in voorkeur van de eerste plaats naar de tweede plaats gezakt. Daaruit concludeerde ik dat de PvdA zich vrij snel weer behoorlijk zou kunnen herstellen. Deze conclusie kon alleen getrokken worden door een analyse te maken van de concurrentie tussen partijen die niet alleen rekening houdt met het stemgedrag, maar ook met voorkeuren van kiezers voor partijen waarop ze niet gestemd hadden (tweede en derde keus).

¹³ Voor het gebruik van de ‘stemkansvraag’ zie onder anderen C. van der Eijk en B. Niemöller, ‘Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen’, in: *Beleid en Maatschappij*, 11 (1984), no. 7/8, 192-204, en Tillie, *op.cit.*

¹⁴ Tillie, *op.cit.*

¹⁵ De meest gebruikte methoden zijn die van lineaire interpolatie (Van der Eijk en Niemöller, *op.cit.*, of varianten daarop (Tillie, *op.cit.*). Het blijkt dat men bij het gebruik van deze methoden tot dezelfde inhoud-

lijke conclusies komt als bij dichotomisering. Persoonlijk geef ik de voorkeur aan dichotomisering, omdat de andere maten de suggestie wekken dat iedere persoon voor een deel tot het electoraal potentieel van een partij behoort en voor een deel niet.

¹⁶ Waarschijnlijk ten gevolge van de turbulente ontwikkelingen in 2002 waren er in deze verkiezing relatief veel kiezers die op een bepaalde partij stemden terwijl ze tien dagen eerder nog niet tot het potentieel van die partij behoorden. Deze informatie staat niet in de tabellen gepresenteerd, maar dit gold voor 11% van de kiezers van de PvdA, voor 14% van de VVD-kiezers, 15% van de CDA-kiezers en 18% van de LPF-kiezers. In 2003 was dit respectievelijk 4%, 8%, 7% en 14%. Vanwege de kleine aantallen respondenten heeft het geen zin deze percentages bij de kleinere partijen te berekenen.

¹⁷ Schuyt, *op.cit.*

¹⁸ Dat Nederlandse partijen programmatisch dichter bij elkaar zijn komen te staan, blijkt onder andere uit inhoudsanalyses van partijprogramma's. Zie onder meer P. Pennings en Hans Keman, 'The Dutch Parliamentary Elections in 2002 and 2003. The Rise and Decline of the Fortuyn Movement', in: *Acta Politica* 38 (2003), no. 1, 51-68.